

A nemzetépítő demokratikus ellenállásról

A nemzeti függetlenség kérdésének felvetése kétségtelenül vonzó vitatéma Magyarországon. Alkalmas történelmünk minden korszakában arra, hogy indulatokat gerjessen, öndefinícióra késztesen, elvarratlan sebeket feltépjen. Függetlenül attól, mely ideológiai nézethez, kulturális értékrendhez vagy társadalmi csoporthoz tartozik valaki. Ám a vitákban túlnyomórészt a valamihez való kötődés vagy a valamitől való elhatárolódás indikálja a véleményeket, határozza meg az ítéleteket. Magyarországon számos rossz beidegződés, sztereotípiá nehezíti az objektív álláspont kialakítását, és közelmúltunk történelme inkább torzította, semmint tisztázta ezeket. Szembenézni a múlttal és indulatmentesen mérlegre tenni értékeinket, hogy tiszta szívvel és éles szemmel tudjunk dönteni függetlenség és valahová tartozás, elítélés és befogadás, hazafiság és nacionalizmus kérdéseiben – ez a mi munkánk és nem is kevés!

A megválaszolatlan kérdéseket és bizonytalanságokat maga után hagyó magyar rendszerváltoztatás eseményei után huszonöt évvel, ideje volna nemcsak magukat a történéseket, hanem az odavezető utakat is szakszerűen megvizsgálni. Számptalan elemzés, visszaemlékezés, szubjektív vagy az objektivitás köntösébe bújt értékelés foglalkozott az elmúlt években az 1989–1990-es esztendő fejleményeivel. A résztvevők, akik a sodró forgatagban politikaalakító szerephez jutottak, nyilvánvalóan hézagosan idézik fel a sorsfordító hetek, hónapok tárgyalásait, beszélgetéseit. A részletek lassan a múlt homályába vesznek, pedig „az ördög a részletekben bújik” meg.

A negyedszázados évforduló újabb lendületet adott a korszak feldolgozásához, ugyanakkor még inkább háttérbe szorította azokat a kutatásokat, melyek a rendszerváltoztatás előzményeire vonatkoznak. A kilencvenes évek elején, közepén még volt indíttatás arra, hogy személyek és szervezetek megkeressék, megtalálják és igazolják szerepüket a monolitikus rendszert lebontó folyamatban, annak gerjesztésében és irányításában, ám ez inkább a legendateremtés

szándékával, semmint a korrekt és szakszerű történeti feldolgozással, vizsgálódással történt. Pedig a dokumentumok akkor is, ma is rendelkezésre állnak, nyomon követhető a folyamat, amely a Kádár-korszak felszámolásáig vezetett. A rendszerváltoztatás ugyanis nem egy pillanat adta elhatározás, a monolit rendszer burkán keletkezett „felfeslés” széttépése volt, hanem egy több évtizedes ellenállás következménye, végkifejlete.

Ha ma a függetlenség a nemzeti összetartozás dilemmájában megszólalunk, azokat a félremagyarázásokat szőjük be érvelésünkbe, melyek a Kádár-korszak szándékoltan vagy akaratlanul kialakított definícióiból, előitéleteiből származik. Jómagam egy apró részlet tisztázásával szeretnék hozzájárulni a témához az 1956 és 1987 közötti évek nemzetépítő demokratikus ellenállásának, ellenzékének fogalomtisztázó értelmezésével. Meggyőződésem, hogy a nemzeti értékeket megőrző, azokat politikai programmá formáló csoport letisztult megismerése, a magyarság saját politikai útjának koncepcióját hordozó felfogás újragondolása, jelentősen hozzájárulhat a függetlenség és nemzeti önrendelkezés objektív értelmezéséhez.

A népi mozgalom keletkezéstörténetéről sok írás értekezett már, ám többségükben a hőskorról, az 1930-as években elindult népi írói mozgalomról, majd a Márciusi Frontról s a legendás szárszói találkozóóról tudósítanak. Ezek alapján úgy tűnik, mintha a mozgalom feloldódott volna az egypártrendszer keretei közt, sőt egyes feldolgozások elhalásáról, megalkuvásáról közöltek fejtegetéseket. Pedig a harmadik út, a saját út elképzelése lassan száz éve van folyamatosan jelen a magyar közgondolkodásban. Hol erőteljesebb hangon, hol halkabban, de ellenzéke volt a magát szocialistának nevező rendszernek, ellenállt a gondolatrendőrség támadásainak. Nemcsak akkor, amikor már gyengült a rezsim, amikor népszerűvé vált felszólalni ellene, hanem akkor is, amikor megalakult, ereje teljében volt, kíméletlenül elfojtotta a másként gondolkodókat. A népi eszmevilág az 1956-os népfelkelés egyik hajtómotorja volt. A nemzeti függetlenség és a többpártrendszerű választáson alapuló parlamentáris demokrácia megvalósulásával új korszak víziója lebegett az emberek szeme előtt. 1956 nemzeti felkelés volt, mely a szociális igazságosságra való törekvés mellett maradéktalanul biztosítani kívánta az emberi és polgári szabadságjogok érvényesülését, tehát elutasította a proletárdiktatúrát, a magántulajdon felszámolását, a kötelező ateizmust, de nem fogadta el a jövő útjának a liberális kapitalizmust sem, mert az nem tekintette céljának a szociális igazságosságot. A nemzeti függetlenség és a demokratikus fejlődés sajátos magyar útját a népi mozgalom politikai szervezete, a Petőfi Párt névvel újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt képviselte az 1956. november 3-án megalakult Nagy Imre-kormányban.

A Petőfi Párt s rajta keresztül a népi eszmevilág a felkelés politikai konszolidálásának aktív szereplőjévé vált, s tevékenységével nemcsak az utolsó napokban, hanem a felkelés letörését követően is meghatározó szereplője lett a nemzeti érdekek megtartását szolgáló politikai alternatívák kidolgozásának és az új hatalomhoz való közvetítésének.

A Petőfi Pártnak sajnálatosan kevés időt szabott a sors, ám az 1956 novemberétől 1957 márciusáig tartó időszakban tulajdonképpen megalapozta a későbbi évtizedek ellenállásának, ellenzéki fellépésének körvonalait. A népi mozgalom politikai szervezetének története ugyan lezárult a párt 1960-as megszüntetésével, ám a nemzeti ellenállás története nem. Az elmúlt hatvan évben a népi eszmevilág változatos formában – politikai képviselő nélkül is –, de töretlen irányvonallal volt jelen a magyar politikatörténetben. Hol ellenzéki, hol ellenálló szerepkörben.

A nemzetépítő gondolatok 1956 novemberétől kezdődően a magyar szellemi élet élő lelkiismereteként terjedtek. Nemcsak a hetvenes évektől. Az idegen beavatkozással letiport felkelést követően a nemzeti eszme kör tagjai lapok, folyóiratok szerkesztőségeiben, kiadók és baráti társaságok összejövetelein próbálták menteni a nemzeti érdekek, a sajátos magyar demokratikus út elért eredményeit. Itt volna az ideje, hogy szakítson a közbeszéd a nemzeti eszme körre a Kádár-korszakban ráaggatott, tudatosan félrevezető népi ellenzék megnevezéssel, s illessük valós tartalmának megfelelően nemzetépítő demokratikus ellenállásnak, ellenzéknek.

Értelmezésem szerint ellenállásnak tekinthető bizonyos társadalmi csoportok bármely olyan cselekedete, amely az állam által az adott társadalmi csoportra kényszerített követelések vagy kötelezettségek enyhítését vagy megtagadását szándékozik elérni, vagy az állammal szemben saját csoportja követeléseinek előremozdítását, megvalósítását célozza meg. Ilyen értelemben az ellenállás lehet egyéni és kollektív tevékenység is, de mindenképpen tudatos, szándékolt forma, mely aktív vagy passzív formában jelentkezhet.

Aktív ellenállást fejtettek ki például a nemzeti erők a Kádár-korszak hatalomgyakorlóival szemben, amikor az erdélyi magyarság ügyében petíciók és kezdeményezések sokaságát juttatták el a kormányhoz, amikor az irodalmi folyóiratok egy részében a hagyományos paraszti életmód megőrzése mellett érvelő, a városiasodás káros hatásait elítélő cikksorozatok jelentek meg, avagy amikor a táncházmozgalom fejlesztésével a népi kultúra értékeinek megőrzésére hívták fel a figyelmet, s a sort lehetne még folytatni.

A passzív ellenállás vagy passzív rezisztencia olyan politikai cselekvésforma, amely a fennálló hatalommal való együttműködés elutasításán alapul. Jellemzője, hogy a passzív ellenállást tanúsító személy vagy személyek a politikai közéletben tevőlegesen nem vesznek részt, a hatalom által megszabott kötelezettségeiknek nem tesznek eleget. A passzív ellenállásnak is számos konkrét esetét lehet felsorolni az elmúlt évtizedekből, mint például az írók önkéntes „hallgatása”, a különböző állami intézményekben vállalt funkcióktól történő visszalépés vagy például távolmaradás bizonyos állami ünnepségek eseményeitől.

Az ellenállás fentiekben sorolt megnyilvánulásai a fennálló rendszernek nem megdöntését, hanem inkább erodálását célzó akciók voltak. Tagadhatatlan, hogy az ellenállás említett formái, a nemzeti erők „csendes” fellépései közvetlenül nem veszélyeztették a hatalom pozícióit, ám folyamatosan fenntartották

az alternatíva, a másfajta forma, a másfajta gondolkodás, az opcionális lehetőség szellemét.

Az ellenzéki tevékenység viszont már szervezett, a fennálló hatalommal szembeni alternatív politikai gyakorlatot összefoglaló, annak szerepét átvenni szándékozó s újfajta hatalmi struktúra és gyakorlat bevezetését célzó fellépés. Az ellenzékiiség tehát olyan csoportosulást tételez fel, amely a fennálló hatalommal szemben a politika teljességében vagy a politika valamely részletében konkrét alternatívát kínál a társadalomnak, és szembeállítja azt a hatalom politikai gyakorlatával. A politikai ellenzék egyik fontos és nélkülözhetetlen jellemzője – értelmezésem szerint –, hogy javaslataival cserealapot nyújtson a társadalomnak a meglévő gyakorlattal szemben vagy a működő intézményrendszeren belül – reformistaként –, vagy az intézményrendszeren kívül alternatív politikai hatalomgyakorlóként.

A Kádár-korszakban a nemzeti csoportnak elsősorban az ellenállás eszközeivel élt, ugyanakkor elvitathatatlan néhány esetben ellenzékként való megjelenése is. Ez utóbbi kapcsán utalok például a környező országokban élő magyar nemzeti kisebbségekkel való kapcsolattartás és érdekeik képviseletére vonatkozó javaslatokra, a kulturális élet szabályzórendszerének reformjáról szóló felvetésekre. Nem kétséges az sem, hogy az 1956-os Bibó-javaslatok, majd az 1980-as évek végén megfogalmazott politikai programok, mint például a Magyar Demokrata Fórum 1987-es nyilatkozata, már a politikai ellenzékiiség körébe tartoznak. Amikor tehát a nemzeti csoportnak a Kádár-rendszer alatti tevékenységéről beszélünk, akkor nem egy ellenzéki mozgalom történetét, hanem az ellenállás és az ellenzéki fellépés elemeit kell értelmezni és elemezni. Meglátásom szerint az ellenállás különböző megnyilvánulásai, az esetenként megfogalmazódó nemzeti ellenzéki programok előkészítői és érlelői voltak az 1989-es rendszerváltoztatás során kibontakozó ellenzéki fellépésnek. Hangsúlyozom, hogy az évtizedes ellenállás ugyanúgy lényeges eleme a nemzeti történetnek, mint az ellenzéki programalkotás.

A közfelfogásban úgy szerepel a rendszer ellenzékének két ága, mint a demokratikus ellenzék és a népi ellenzék. Az előzőekben kifejtettek alapján én óvatosan használnám az ellenzéki jelzőt még azokra az ellenállási formákra is, amelyek a hetvenes-nyolcvanas években jelentkeztek, még kevésbé az azt megelőző időszak jelenségeire. Súlyosabb gondom van azonban a Kádár-rendszerrel szemben álló csoportok említett megnevezésének tartalmával.

Ezek a megnevezések ugyanis az MSZMP Központi és Politikai Bizottságában születtek, és – sajnos – a közbeszéd ezt vette át. Az ellenzék kifejezést először Kádár János az MSZMP KB. 1979. november 1-jei ülésén használta, tartalmában e kifejezéssel megkülönböztetve az addig ellenségnek tekintett rendszerkritikusokat, a gazdasági és politikai megoldásokat bírálóktól. A pártkongresszus irányelveinek tárgyalása során tartott előadói beszédében így fogalmazott: „...természetesen mozognak ellenséges és – most ezt a kifejezést is használom – ellenzéki elemek különböző formában. A mi rendszerünknek vannak ellen-

ségei – azért csak legyünk tisztában ezzel. A szocialista rendszernek itt Magyarországon is vannak ellenségei.”¹ Megemlítette, hogy „...akik ellenzékben vannak, nem a rendszer ellenségei – ilyen kategória is létezik. Nem értenek egyet a politikai meg egyéb megoldásokkal, gazdasági megoldásokkal.” Nem ellenállók tehát, hanem pusztán kritikusok. Csekélyke csoport, melyekkel szemben nem javasolt adminisztratív eszközökkel fellépni, marginális jelenséget alkotnak, foglalkozni kell velük, de „...tettüktől nem mozdul meg a föld Magyarországon”.

Az MSZMP Politikai Bizottság 1980. december eleji ülésén az ellenséges-ellenzéki csoportok tevékenységéről hoztak határozatot. A felszólaló Kádár János úgy fogalmazott, hogy „...a cím nem egészen pontos. Előre kellene tenni, hogy ellenséges; tehát ellenséges, ellenzéki és ellenzékieskedő elemek. Ellenzékieskedő az, aki a fundamentális kérdésekben egyetért, a részleteket illetően azonban más véleményen van.”²

Két évvel később az ellenzéki, ellenséges csoportosulást már két szárnyra bontották: „A létező csoportosulások közt felismerhető egy polgári beállítottságú, álradiális, kozmopolita vonásokkal is rendelkező csoport és egy nacionalista nézeteket valló, a népies hagyományokra hivatkozó mag.”³

Az 1986. július 1-jei, az ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységével összefüggő politikai feladatokról szóló pártelőterjesztés már polgári radikális és nacionalista vagy nemzeti radikális csoportról szólt. „Az ellenzéki-ellenséges tevékenységen belül változatlanul két irányzat figyelhető meg: a polgári radikális csoportosulás és a nacionalista vagy nemzeti radikális irányzat.”⁴

Nyilvánvalóvá válik az előterjesztők szándéka, ha az úgynevezett nemzeti radikális irányzat jellemzését felidézzük. „A nacionalista vagy nemzeti radikális irányzat voltaképpen laza írói csoportosulás, amelynek sajátos arculatát nem politikai programja adja meg – ilyenekkel valójában nem is rendelkezik –, hanem az, hogy a csoporthoz tartozók a határon túl élő magyarság sorsát minden más kérdés elé helyezik. Körvonalazatlan politikai helyzetértékelésük szerint az elmúlt évtizedek társadalmi változásai és az egyoldalúan »gazdaságcentrikus« politikai a nemzeti, valamint a hagyományos erkölcsi értékek leépülését eredményezték; az 1956 óta folytatott politika a magyar társadalom erkölcsi széthullásához vezetett. A kormányzatot mindenekelőtt az ún. nemzeti sorskérdések elhanyagolása miatt marasztalják el; a határon túl élő magyarság helyzetében bekövetkezett rosszabbodás kapcsán pedig »bűnös nemtörődömséggel« vádolják a párt és a kormány politikáját. A szocializmus eszmerendszerét nem utasítják el egyértelműen, de a Magyarországon kialakult szocialista viszonyokat és intézményeket úgy állítják be, mint a nemzetre kívülről ráerőszakolt, tőle

1 Az MSZMP KB 1979. november 1-jei ülés jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár [MOL]. 288. f. 4/165-166. ö. e.

2 Az MSZMP PB 1980. december 9-ei ülés jegyzőkönyve. MOL. 288. f. 5/815. ö. e.

3 Az MSZMP PB 1982. március 30-ai ülés jegyzőkönyve. MOL. 288. f. 5/850. ö. e.

4 Az MSZMP PB 1986. július 1-jei ülés jegyzőkönyve. MOL. 288. f. 5/972. ö. e.

idegen rendszert.” Megszületett az a sztereotípa, mellyel évtizedeken keresztül meg kellett küzdenie a nemzeti erőeknek.

Az ellenzéki csoportok elkülönítésére, megkülönböztetésére használt fogalmakat tehát az 1980-as évek közepén az MSZMP apparátusa vezette be, s itt volna az ideje, hogy átértékeljük és megváltoztassuk ezt a fogalomértelmezést ennyi év és ennyi rátapasztott „szennyeződés” után.

A népi ellenzéki elnevezés megtévesztő. Úgy állítódik be, mintha lett volna egy demokratikus és egy népi, sokszor nacionalistának bélyegzett ellenzék. A leegyszerűsített formula azt sugallja, hogy ez utóbbi talán nem is demokratikus felfogást képviselt. Pedig a nemzeti eszmekör születésének pillanatától kezdve demokratikus átalakulást hirdetett. Kétségtelen, hogy ez a demokrácia-felfogás különbözött mind a polgári demokráciaelméletektől, mind a szocialista demokráciaképtől. Ahogyan Kovács Imre megfogalmazta: „A demokrácia fogalma állandóan változik, a lényege nem változhat: szemben a diktatúrával, az államot alkotó emberek olyan társas tömörülése, olyan uralmi forma, amelyikben a többség akarata érvényesül a kisebbség jogainak tiszteletben tartásával. Azé a többségé, amelyik dolgozik, a demokráciát építi, s a kisebbség jogát csak úgy respektálhatja, ha ténykedésével a demokrácia hibáit akarja korrigálni, nem pedig a demokratikus rendet megdönteni.”⁵

A nemzetiek eszményének alapja független magyar nemzet megteremtése volt, s nem valamilyen ködös nacionalizmus képviselése. A sokszor és sokak által emlegetett, majd ugyanazok által szemérmesen feledésre ítéltetett Bibó István 1956. november 4-ének reggelén fogalmazta meg első javaslatsorát a magyar nemzetállam megmaradása érdekében. Bibó a szociális-szocialista vívmányok és a demokratikus szabadságjogok együttes érvényesítését próbálta kezdeményezéseivel elérni.

Mit is ajánlott Bibó 1956 őszén? Nem kalandor fegyveres ellenállást s nem merev, elutasító politikai ellenszegülést. Alkut ajánlott, együttműködést, kibontakozást. „A demokratikus pártok és szervezetek készek részt venni a jelenlegi politikai helyzetből való kibontakozásban”⁶ – hangoztatta feljegyzésében.

Bibó István plasztikusan és közérthetően értelmezte a demokrácia lényegét: „Demokrácia: a nép uralma, közelebről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, tudja ellenőrizni, és ha kell, el tudja kergetni.”⁷ Ha nincs ebben a helyzetben a nép, akkor képviselői ellenállnak, javaslatokat állítanak össze, reformokat támogatnak. Azaz a nemzeti gondolat építkezni s nem rombolni akar.

A Magyar Demokrata Fórum programnyilatkozata Kovács Imre megfogalmazását idézte 1988-ban, amikor a társadalmi változások kívánatos irányait

5 Kovács Imre beszéde a Parlament előtt, 1946. szeptember 29-én. *Parasztújság*, 1946. október 6-ai szám.

6 Bibó István: Levél Szalai Pálhoz. In *Bibó István összegyűjtött munkái*, III. kötet. Bern, 1984, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 879.

7 Bibó István: A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, 1945. október–december, 5–43.

kijelölve azt írta: „A Magyar Demokrata Fórum meg van győződve arról, hogy a nemzet alkotmányosan szabályozott demokratikus öngazgatása, a nyilvánosság által sarkallt és ellenőrzött szüntelen önkorrekciója teremtheti meg magyar földön az emberhez méltó együttélés szilárd alapjait.”⁸

A nemzeti eszmekör a demokratikus joggyakorlatot állította szembe a tekintélyuralmi rendszerekkel, légyen az a rendszer a Horthy-féle korlátozott parlamentarizmus, a Rákosi-rezsim terrorja, avagy a Kádár-korszak autokrata diktatúrája. Kétség nem fér tehát ahhoz, hogy a nemzeti eszmekört megilleti a demokratikus jelző.

A Kádár-korszak politikai testületei tudatosan alkalmazták és hangoztatták a megkülönböztető népi jelzőt, s minden alkalommal felruházták a nacionalista megjelöléssel is, mintegy bélyeget ragasztva követőikre. „Nemzeti, aki jogot véd, nacionalista, aki jogot sért!”⁹ – írta Illyés Gyula, majd hozzátette: „A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyért); a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népéét, hanem az Emberét, az Emberiségét).” A nemzeti jelző tehát nem keverendő s nem is keverhető össze a nacionalista megnevezéssel. A patrióta vagy hazafi, illetve a nemzeti gondolkozás, a hagyományos nemzeti értékek és érdekek védelmét s nem más nemzetek vagy érdekcsoportok támadását, megsemmisítését célozza.

1945-től már nem a nép nemzetbe történő beemelése, hanem jogainak érvényesítése volt a fő cél. A nemzet teljességének kiépítése. Minden társadalmi csoportnak egyenlő jogok biztosítása a politikában, a gazdaságban, a kultúrában. Nem mellékes szempontként jelentkezett – különösen a hatvanas évektől kezdve – a határon túl élő magyar nemzeti kisebbségek bevonása a magyar politikába. Azaz egy nemzeti politika kialakítása lett a cél, felépíteni a határoktól független magyar politikát, egységes nemzetállamot teremteni.

Az előbbieken alapján a népi ellenzék megnevezés helyett a pontosabb és kifejezőbb nemzetépítő demokratikus ellenállás, ellenzék kifejezést illene használni. Véleményem szerint a két forma – az ellenálló és az ellenzéki szerep – 1956 novemberétől kezdve jelen volt a magyar társadalomban. Mindig alkalmazkodva a lehetőségekhez és a feltételekhez, de fenntartotta az ellenállás szellemét. Az autokrata rendszerrel szembeni népi ellenállás különféle formái nem a hetvenes-nyolcvanas években alakultak ki, hanem 1956 őszétől tetten érhetőek különböző kezdeményezésekben, szervezkedésekben, javaslatokban.

Az elmúlt évtizedekben sokszor érte az a vád a nemzeti eszmekört, hogy partnernek tekintették a Kádár-politikát, tagjai szerepet vállaltak annak intézményrendszerében, bizonyos intézkedéseit elfogadták. Megalkuvással, kolla-borációval illettek egyeseket. A nemzetépítő demokratikus ellenzék valóban nem vonult illegálisba, nem használt partizánmódszereket, hanem a nyilván-

8 A Magyar Demokrata Fórum programnyilatkozata. In *Magyarország Politikai Évkönyve*, 1989. Budapest, 1988, R-Forma Kiadó Kft., 741.

9 Illyés Gyula: Szakvizsgán – nacionalizmusból. In Illyés Gyula: *Itt élned kell, I–II*. Budapest, 1976, Szépirodalmi, II. kötet, 574.

nosság fórumain, véleményét és törekvéseit vállalva, hangoztatva állt az emberek elé. Nem titkos paktumokat kötött, nem földalatti akciókat szervezett, hanem elmondta, megmutatta milyen úton jár, vállalva az elhallgattatás kockázatát, de egyben az életben maradás és megmaradás göröngyös útját is. A nemzetépítő demokratikus ellenzék nem kollaborált, hanem mindig a lehetőségeket akarta a legmesszebbmenőkig kihasználni. Nyíltan. Úgy, hogy ahhoz csatlakozni lehessen. Nem gerillaharcot folytatott, hanem ellenállt. Alternatívát kínált a fennmaradásért. A népi mozgalom tagjai alkalmatlanok voltak a földalatti tevékenységre, műveiket, gondolataikat csak nyilvánosan tudták kifejtetni, érvényesíteni, a „zárt nyilvánosság”, a szamizdat idegen volt felfogásuktól.

A nyilvánosság vállalása, az „ahogyan lehet” elv elfogadása nem kollaborálás, hanem a realitás felismerése. Eredményeket kellett elérni ugyanúgy 1956 telén, amint később a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években. Eredményeket és nem áldozatokat. Építeni az országot, a társadalmat, a nemzetet. Fejlődni, javítani s nem az ellentéteket kiélezeni, a „minél rosszabb, annál jobb” hamis illúzióját szorgalmazni. Szövetségeket keresni, megkötni s nem „berúgni” az ajtót, „ördögöt” festeni a falra. Kompromisszumkeresés, a közös érdekek felismerése, felismertetése jellemezte a nemzetépítő demokratikus ellenzék, a nemzeti ellenállás történetét.

Meggyőződésem, hogy nemzetről, függetlenségről, nemzetek közösségéhez való tartozásról akkor tudunk felelősen szólni, ha tisztában vagyunk annak az eszmekörnek a történetével, mely nemzetállamot, közösségi társadalmat, méltósággal élhető jogegyenlőséget hirdetett hatvan éven keresztül, és próbálja ma is megteremteni.

